

ESKİ TÜRKLERİN KOMŞU DOĞU HALKLARIYLA KÜLTÜREL İLİŞKİLERİNDE BUDİZM'İN YERİ

SADIKOV, Kasımcan
ÖZBEKİSTAN/UZBEKİSTAN/УЗБЕКІСТАН

ABSTRACT

Buddhism has played a great role in the historical and cultural interrelations of the Central Asian people. Buddhism influenced not only the social development but also the spread of philosophical ideas. It served as a stimulus for the development of the eastern Renaissance.

Buddhism as it existed in Central Asia changed somewhat the public-political and cultural life of the people in the region, particularly among the Turkic peoples. It was one of the most widespread and influential religions, and it left observable traces in public-political and cultural life of the early Turks. The Buddhist period contributed religious and philosophical ideas, as well as art, literature and books dealing with history all written in the literary language.

Mahayana Buddhism (Uluğ kölüngü meaning “big chariot”) was widespread among the early Turks. Mahayana Buddhism in Turkic society adapted to the living conditions, historical traditions, ethnography and culture, and philosophical ideas of the early Turks.

One more important feature of old Turkic Buddhism was that Buddhism in the region as a whole was practiced in its original form; it was a religion without god. Meanwhile, the former religious philosophy of the Turks centered on god (yaratmış tängri). In old Turkic Buddhism a new image of god (tängri), Buddha, was created.

Due to Buddhism, ancient Indian philosophy and culture penetrated the early Turkic world. In this period, works containing religious, philosophical and didactic materials were translated into the old Turkic language. Usually these materials were translations from Sanskrit, Tokharian, Sogdian and Chinese.

The old Turkic language developed on the basis of these processes together with the languages of the east, and the effects were felt on the literature of the east. The Sanskrit and Turkic vocabulary that existed in the old Turkic language acquired new meanings. In religious texts of the early Turkic language appeared a new Buddhist sutra style and the lexical composition of the texts was enriched. These texts became monuments of the literary language. This writing system continued through not only in the middle ages but throughout the entire history of the literary language. And even when we consider the texts of the Middle Ages, they have many similarities with the old Turkic texts.

Anahtar Kelimeler: Budizm, Mahayana Budizmi, Eski Turkler, Uygur yazısı, Türk yazı kültürü ve kitap sanatı.

Budizm'in geçmişte Doğu halklarının karşılıklı içtimai siyasi ve kültürel ilişkilerinde payı büyüktür. Budizm uluslararası birliğe, toplumun kalkınması gibi görüşlerin gelişmesine de katkıda bulunarak, Doğu rönessansının meydana gelmesinde önemli payı olmuştur.

Budizm'in Asya halkları arasında geniş bir şekilde yayılmasında Büyük İpek Yolu'nun yeri ayrıdır. Budizm'in Orta Asya'da yayılması kalkınmaya yön gösterdi. Daha önemlisi bu tarihî gelişme Budizm'in Büyük İpek Yolu'na çıkmasını sağladı. Budizm bu vesileyle Doğu'nun büyük ve kuvvetli dini olarak gündeme geldi. Onun dinler arasında en kuvvetli olmasının nedeni de ticaret yolu üzerinde yerleşmiş olan halkların ticaret aracılığıyla meydana gelen ekonomik ve kültürel ilişkileriydi.

Budizm Büyük İpek Yolu aracılığıyla Orta Asya'dan Doğu Türkistan ve Çin'e ulaştı. Budizm'in ileriki gelişmesi Orta Asya aracılığıyla değişik bir görüntü almıştır. Eski Çin, Kore ve Japon Budizminin bazı taraflarıyla Eski Türk Budizmine benzemesinin nedeni de bu olsa gerek.

Budizm tarihinde Budizm'in yayılmasının nasıl gerçekleştiği de önemlidir. Budizm Asya halkları arasında baskın ve savaşlarla değil, misyonerlik, ticaret ve kültürel ilişkilerin etkisiyle yayılmıştır. Bir ülkeden diğer bir ülkeye geçerken yeni topluma eski toplumun kültürel gelenekleriyle dinî görüşlerini de getirdi.

Bilindiği gibi, Mahayana Budizmi ilk olarak Hindistan'da meydana geldi. Ama Orta Asya'da geniş bir alana yayıldı. Budizm'in hangi yönlerinin hangi düzeyde kullanılmasının mümkün olabileceği, hangi yönlerinin

hangi düzeyde düzeltilinebileceği bu noktada belli oldu. Budizm uygarlık ateşini Orta Asya’da yaktı. Burada Mahayana Budizmi’nin yerli halklar tarafından kabul görebilecekleri şekil ortaya çıktı. Biçimlenen bu şekil ileride Asya halkları için örnek oluşturmuştur. Büyük İpek Yolu civarında yaşayan halklar Budizm’in biçimlenmiş şekli gereğince kendi inançlarını ortaya çıkarmışlardır. Bu tarzda Budizm Büyük İpek Yolu üzerindeki halkları bir birine bağlayarak kültürel geleneklerin devamlılığını, dinî görüşler birliğini oluşturmuştur¹.

Budizm Orta Asya’ya yayıldığı sıralarda bu ülke halklarında, özellikle eski Türkler’in sosyal, siyasi ve kültürel hayatında keskin bir değişiklik sağlamıştır. Eski Türkler’in Gök-Tanrı (*Kök Tängri* veya *Tängrikänlik*) inancından sonra yayılmış olan ve her alanda izlerine rastlanan dinlerden biri de Budizm’dir. Türklerin dini görüşlerinde, sanat ve kültürlerinde, kitabet sanatlarında, edebiyatlarında, yazı dili tarihinde Budizm döneminin ayrı bir yeri vardır.

Budizm aracılığıyla Türk dünyasına eski Hind felsefesi ve kültürü girdi. Bunların etkisiyle Buda eserleri eski Türkçe’ye çevrilmiştir. Genelde söz konusu eserler Sanskrit, Tahar, Soğd ve Çin dillerinden çevriliyordu. O dönemin Türk kaynaklarında eski Türk dili–*Türkçä* veya *Türk tili*, Sanskritçe–*Änätkäk tili*, Taharca–*Toxrî tili*, Çince ise *Tabğaç~Tawğaç tili*, diye adlandırılmıştı.

İlk Orta dönemlerde Doğuda Buda eserlerinin Sanskritçe, Taharca, Türkçe, Soğdca, Çince versiyonları daha geniş bir şekilde yayılmıştı. Eski Türk dinciliği ve bilim alanında budaşınaslık, sanskritşınaslık, taharşınaslık, soğdşınaslık, çinşınaslık gibi bilim dalları ortaya çıktı. Türk aydınları arasında ünlü budaşınaslar, sanskritşınaslar, taharşınaslar, soğdşınaslar, çinşınaslar yetişmiştir. Partanarakşit Karnavajiki ile Sinkü Seli (~Şinkü Şeli) tudun o dönemin ünlü bilim adamı ve tercümanlarıydı. Partanarakşit Karnavajiki Taharcadan “Maytri simit nom bitig” (“Maytri ile Görüşme Kitabı”)², Sinkü Seli tudun ise Çinceden “Altun önglög yaruq” (“Altın Renkli Işık” = “Suvarnaprabhasa sutra”)³, “Tsi-in-çün kavi nom bitig” (“Syuan-tsanın Özgeçmiş”)⁴, “Et-özüg köngülög körmäk atlög nom bitig” (“Vucud ile Gönüli Anlamak Kitabı”)⁵ eserlerini eski Türkçeye çevirmiştir.

¹ Sadikov, K. K probleme rasprostraneniya buddizma. / The history of spreading Buddhizm. – The 7th International Conference on Korean Studies Central Asian Association for Korean Studies (CAAKS). Tashkent, July 4-5, 2007. pp. 232-237.

² Qadimki uyğur yeziqidiki “Maytri simit”. I. Urumçi, 1987.

³ Qadimki uyğur til-yezidiqidiki “Altun yaruq”. Urumçi, 2001.

⁴ Tügüşeva L.Y. Uyğurskaya versiya biografii Syuan-tsana. Moskva, 1991.

⁵ Hazai, G.. Fragmente eines uigurischen Blockdruck-Faltbuches. – Altorientalische Forschungen, III. Akademie-Verlag, Berlin, 1975, pp. 91-108.

İşbu tarihî olaylar sonucunda eski Türk ve Doğu dilleri ile edebiyatlarının karşılıklı ilişkileri gelişmiştir. Eski Türkçede Buda talimatına ait tüm terimler sistemi oluştu, yazı dilinde sadece Buda eserlerine özgü olan Sutra uslubu ortaya çıktı.

Sanskrit dilinden dini, felsefi kavramları anlatan kelimeler, Budizm sanatı, kültürü, eğitim, edebiyat ve bazı bilim dallarına ait terimler Türkçeye geçmeye başladı. Dil biliminde yeni terimler meydana geldi. Dildeki kelimelerin bazıları Buda kavramlarını anlatmaya başladı.⁶

Eski Türk dil biliminde yabancı dillirden terim alımı ve dilin kendi imkânlarına dayanarak, yenilerini türetim ilkeleri oluşturuldu.

Budizme ait terimlerin kullanılması bunun bir örneğidir. Buda terimlerini kabul etme ve yeni terimleri oluşturmanın başlıca ilkeleri şunlardı. Bilindiği gibi belli bir sahaya ait terimler tercüme edilmeden alındığı dilde nasıl olsa o halde kullanılmış. Türkçe eserlerde Buda terimleri aynı şekilde alınmış. Örneğin, *nirvan* (<skr. *nirvana*) – Buda talimatında; yüksek yer, düşünce gelişiminde doruk anlamına geliyor. Bu gibi terimler eski Buda eserlerinde çoktur.

Eserlerde *baqşi~baxşi* sözcüğü de geçiyor. Bu sözcük aslında Çince'den gelmiş. Uygur harfleriyle yazılmış Buda ve Mani metinlerinde “ustad, hoca, öğretmen” anlamlarını ifade etmiş. Ara sıra isim olarak da kullanılmış. Onun *otaçi baqşi* şekli de var. Bu sözcük “tabip, hekim” anlamındadır. XIV-XV. yüzyıllarda Çağatay yurdunda bu kelime Uygur harfleriyle yazan katip, hattat anlamını bildirmiş (örneğin, söz konusu dönemde yaşayan *Mansur baxşi*, *Hasan Qara Sayil Şams baxşi*, *Zaynu-l-Abidin baxşi* isimleri biliniyor). Günümüz Özbekçe'sinde *baxşi* sözcüğü “dastancı, ozan”, demektir. Bazı Özbek ağızlarında “falcı” anlamı da var.

Eski Türkçede yabancı dillerden gelen kelimelere Türkçe ekler getirilerek yeni terimler türetilmiş. Örneğin, *nomçi* – Buda kanunlarını iyi bilen ulema. Kanunları öğreten hocaya *nomçi açarı* ~ *nomçi baxşi* demişler. Buradaki *açari* (<skr. *açarya*) öğretmen, hoca anlamına geliyor.

Buda metinlerinde bazı dinî deyimler Türkçeye çevrilmeden Sanskritçe yazılıyor. Buda dinî, felsefi eserleri geleneğe göre *Namo but. Namu darm. Namu sang* cumleleriyle başlıyor (Bunun *Namo Buddaya. Namu darmaya. Namu sanggaya* şekli de var). Bu deyimın Sanskritçesi *Namo budha. Namu dharma. Namu samgha* dır. “Buddaya saygı. Buda akidelerine saygı. Buda toplumuna saygı” demektir. Bu üçlüğün bir arada gelmesinin nedeni Buda,

⁶ Sadiqov, Q. Qadimgi Turkiy Halqlarning Diniy-Falsafiy Qaraşlari. Taşkent, 2004. S. 64-67.

Buda talimatı ve toplumun kutsal sayılmasıdır. Eski Türkler bu üçlüğe *üç erdini* veya *erdinilär* demişler. *Erdini* (=skr. *ratna*) – mücevher anlamını veriyor.

Buda metinlerinde Soğdca, Çince terimler daha çok kullanılmıştır. Mesala, *Azrua* (<soğdca. ‘zrv’) – Brahma dininin yaratıcısı, Zervana (=skr. Brahma). Veya: *Xormuzta* (<soğdca. ‘xwrmzt’) – ilah, tanrının adı, Hormuzd (=Indra). Aslında bu söz Mani dininde ilah anlamına geliyor. Daha sonra Türk budistleri de ilahi aynı kelimeye kullanmışlar.

Eski Türkler Budaya *Burqan~Burxan* demişlerdir. Eski Türkçede kullanılmış *Burqan~Burxan* sözü Çince *bvyr* (Buda)dan gelmiş olup, Türk Buda ortamında Buda talimatının kurucusu, Buda, Buda dini, but anlamlarıdır. Söz konusu kelime Orta Asyadaki Budizm çağlarından kalmış bazı yer adlarında hala da rastlanılmaktadır. Örneğin Kazakistanın Taldıkorgan ilinde *Burxanbulaq* adlı yer bulunmaktadır. *Burxanbulaq* büyük bir şelalenin adıdır. Bu kelimenin bir parçası olan *Burxan* – Budayı anlatıyor. *Burxanbulaq* – Buda’nın kutsal suyu, şelalesi demektir. Günümüzde de söz konusu şelale akmaya devam ediyor.

Şark metin bilimleri, özellikle, Türkçe metin yazma tarihinde tercüme hangi dilden yapıldıysa kitap adını aslı gibi koruma, bunun gibi eser adını her hangi bir doğu (tabii ki edebi etkisi ve mevki yüksek olan dilde) adlandırma geleneği mevcuttu. Örneğin, maniciler tövbenamesinin Türkçe versiyonu *Niğoşaklarniŋ suyin yazuqin öküŋgü Xuastuanift* (Dinleyicilerin Kendi Günahlarından Tövbe Eden Huastuanift) olmuştur. Türk Buda edebiyatında kendine özgü bir olayı görürüz. Bazı eserlerin adı aslı gibi korunduysa, bazıları Türkçe adlanmıştır. Örneğin, *Mahayanasutra* – eski Türkçede *Uluğ kölüŋü sutur* diye adlanmıştır. Veya: *Mayitreya samiti nataka* nın Türkçe versiyonu *Maytri simit nom bitig* diye adlanmıştır. *Suvarnaprabhasa* sutrası eski Türkçeye *Altun önglüğ yaruq yaltriqliğ qopta kötrülmiş nom eligi* (“Altın Renkli Işık Taratıcı her şeyden Büyük Eser”) deye çevrilmiştir. Veya Türkçe *Nirvan bitig* (=skr. *Nirvana sutra*) – Mahayana mezhibinde yaratılmış sutralardan birinin adıdır.

Belirtmek gerekiyorki, Doğu edebiyatında, özellikle Türk edebiyatında söz konusu gelenek Budizm, Mani dininin yayılması bunun sonucunda Doğu halkları arasında kültürel ve edebi ilişkilerin kurulması ve gelişmesi ile birlikte ortaya çıktı. Eski Türk Buda, Türk Mani edebiyatlarının yarattığı söz konusu gelenek Türk halkları edebiyatı tarihinde uzun süre yaşadı. Bunun gibi gelenek Çağatay edebiyatında da mevcuttur. Örneğin, Alishir Nevayi’nin eserleri Türkçe olmasına rağmen Arapça adlandırılmıştır: *Me’zānu-l-avzān; Muhākamatu-l-luğātayn* ve saire.

Budizmin mezhepleri, yolları, kolu – *kölüngü*, buradan ortaya çıkararak, Mahayana kolu *Uluğ kölüngü* diye adlandırılmıştır. Ayrıca buna mezhep *Tayşing* veya *Mxayan* da denir. Bu kelimelerin birincisi Çince'den, ikincisi ise Sanskritçe Mahāyāna dan gelmektedir. Hinayana koluna ise *Kiçig kölüngü* veya *Sawçing* denmiştir.

Eski Türkler Budizmin Mahayana kolunu (*Uluğ kölüngü*) takip etmişlerdir. Mahayana Budizmi Türklerin hayat tarzlarına, geleneklerine, etnografisine, kültürüne, kendine özgü felsefe ve görüşlerine, dünya ve toplum konusundaki düşüncelerine uymuştur. Budist Türklerin evren konusundaki görüşleri Gök Tanrı dininin uzayla ilgili görüşleri ile birleşmişti. Bu yönleri ile eski Türk Budizmi diğer halkların Budizmi'nden farklıydı.

Budizm eski Türklerin Hint, Tahar, Çin edebiyatlarıyla tanışma imkanı sağladı. Eski Türk şiirlerinde *küg~kög*, *taqşut~tağşut*, *qoşuq~qoşuğ*, *yür~ür* ile birlikte *şlok* (<скр. *şloka*), *padak* (<скр. *padaka*), *käränt* (<скр. *grantha*) gibi yeni türler oluştu.

Budizm'i kabul eden Türk topluluklarının iki türlü yazı kullandıkları bilinmektedir. Türkler o dönemlerde Soğd alfabesi nezdinde oluşmuş olan Uygur yazısı ile birlikte Budizm'in etkisi altında kalan Brahma yazısını da kullanmışlardır. Uygur yazısının biçimlenmesinde Orta Asya halkları arasında oluşan dinî ve kültürel ilişkilerin, bununla birlikte Budizm'in etkisinin yeri önemli olduğunu unutmamak gerekir.

Bilindiği gibi, Türkler'in Budizm'i kabul etmesinde Soğdlar'ın da önemli bir payları vardır. Budizm'in sayesinde Doğu halkları arasında Soğdlar'ın itibarı daha da yükselmiştir. Birinci ve İkinci Gök Türk Kağanlıkları, daha sonra Uygur Kağanlıkları döneminde bazı abidelerin, özellikle monumental anıtların Türkçe ile birlikte Soğdca da yapıldığını, ticaret yollarında Asya üzerinden geçmiş olan İpek Yolu'nda Türkçe ile birlikte Soğdca'ya da önem verildiği boşuna değildi. Uygur alfabesi işte bu, belirttiğimiz dinî ve kültürel olaylar sonucunda ortaya çıkmıştır.

Budizm'in yayılma alanı onu kabul eden halkların kültürü ve sanatında önemli iz bıraktı. Bu izler eski Türk yazı kültürü ve kitap sanatında görülür.

Günümüze kadar ulaşan Budizm dönemine ait el yazısıyla yazılmış metinler Eski Türk Buda ortamında kitabetin yüksek düzeylere ulaşmış olduğunu gösterir.⁷

Budizm dönemi Türk kitapları sarılmış kâğıt, defter ve pothi biçimindeydi. Bunlardan en geniş yayılan kitap şekli pothidir. Bu kitap biçimini eski Hintler bulmuşlardır. Ebu Reyhan Biruni'nin Hindistan eserinde Hintlerin bu kitap biçimi konusunda geniş bilgi verilmiştir. Pothi kitap biçimi eski Tibet'te de ün kazanmıştır. Ama Çin kitabetinde görülmez. Bu yüzden bilim adamları söz konusu kitap biçiminin Türklere Tibet'ten geldiğini tahmin ediyorlar. Öylemi veya direk Hintlerden gelmiş mi, nasıl geçmiş olmasına rağmen, Türk ortamına Budizmin kutsal talimatı, Budizm kültürü, sanatı ve Buda eserleriyle birlikte girdi. Belki bu yüzden genellikle Buda dönemi kitapçılığına özgüdür.

Eski Hintler bu gibi kitapları hazırlamada yazı aracı olarak palma yapraklarını kullanmıştır. Önemli olan Türkler bu kitap biçimini kabul ettikten sonra kendi doğal coğrafik koşullarından gelerek palma yapraklarının yerine kâğıt kullanmaya başladılar. Kâğıt kitabet işinde oldukça uygunmuş.

Buda kitap sanatında pothi geleneği uzun süre devam etti. Daha sonra kitap hazırlamanın yeni biçimlerinin ortaya çıkmasına rağmen Türk Buda toplumunda XVII. yüzyılda bile pothi biçimine başvurdular. Türkler arasında Buda eserlerine olan saygı o kadar büyük olmuş ki, katipler tercüme edilen dönemin dilini, kitabın eski türünü de kendi babaları yazdığı gibi korumaya çalışmışlar.

Budizm'in yayılması söz konusu olduğunda eski Türklerin İpek Yolu'ndaki siyasi mevkiisini, komşu halklarla kültürel, ekonomik ilişkilerini de göz önünde bulundurmalıyız. Eski Türkler Budizmi Hint, Tahar, Soğdlarla meydana gelen dini, kültürel ilişkiler nedeniyle kabul etmişlerse de ileride bu dinî gelişmesine kendi paylarını da katmışlardır. Budizmin yayılması ve gelişmesi ile ilgili zincirli aşamalarda eski Türk toplumu da kendine uygun yere sahiptir.

⁷ Gaben, A.f. Kultura Pisma İ Peçataniya U Drevnih Tyurkov. – Zarubejnaya Tyurkologiya. Vipusk 1. Drevnie tyurkskie yaziki i literaturi. Moskva, 1986. S. 159-190; Tügüşeva L.Y. Ranne-srednevekovaya uygurskaya rukopisnaya kniga. – Rukopisnaya kniga v kulture narodov Vostoka. Kniga vtoraya. Moskva, 1988. s. 358-372.

